

Türkmenler we Kawkaz hem-de Zakaw Kazýe halklary

Category: Goşgular, Kitapcy, Psihologiya, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmenler we Kawkaz hem-de Zakaw Kazýe halklary TÜRKMENLER WE KAWKAZ HEM-DE ZAKAWKAZÝE HALKLARY (AZIÝA WE ÝEWROPANYŇ ARALYGY)

Biziň derňeýän geografik çägimiz Aziýa we Ýewropa degişlidir. Emma Kawkaz we Zakaw Kazýe halklarynyň aýratyn etnopsihologiyasy, olaryň ykbalarynyň meňzeşligi bu sebiti tutuşlygyna seretmäge iterdi. Bu ýerde türki dilli halklaryň ata-babalary - skifler we sarmatlar täze eýýamdan has öň göçüp gelipdirler. Olar bu ýere iki ýol bilen - Hazaryň demirgazyk ýakasy we Eýranyň üsti bilen gelipdirler. Köp sanly turan taýpalary bolsa Kawkazyň we Zakaw Kazýäniň ýerli ýasaýylarynyň syýasy we medeni durmuşynda uly yz galdyrypdyr.

Täze eýýamyň ilkinji asyrlarynda bu ýere türki dilinde gepleýän halklar: awarlar, gunlar (hunlar), eftalitler (abdallar), hazarlar, oguzlar, gypjaklar we beýlekiler aralaşyp başlapdyr. Türkî halklaryň bu sebite has köpçülikleyin göçüşi XI - XII asyrlarda seljuk-türkmen taýpalarynyň hereketi bilen baglansyklıdyr. Ol Beýik Seljuk-türkmen imperiýasynyň, XII asyryň ortalarynda ol darganyndan soň bolsa, häzirki Siriýanyň, Yragyň, Eýranyň, Palestinanyň, Türkiýanyň, Azerbeýjanyň, Ermenistanyň, Gruziýanyň we käbir beýleki döwletleriň çäklerinde köp sanly türkmen döwletleriniň döremegine getirýär. Bu hereketler etnik we syýasy ösüş ýagdaýy güýçlenipdir.

Eger seljuk türkmenleri Kawkaza Hazaryň günorta ýakasy bilen giden bolsalar, oguz-türkmen we gypjak taýpalarynyň beýleki bölegi Hazar deňziniň demirgazygyndan aýlanyp, Kawkaza barypdyr. Olaryň hemmesi häzirki Kawkaz halklarynyň etnik taryhynda uly yz galdyrypdyr.

XII asyrda gruzin patyşasy Dawid IV Gurujynyň çagyrmagy bilen Artyk hanyň ýolbaşçylygyndaky 40 müň sany gypjak esgeri Gruziýa barýar. Bu goşunyň düzümünde oguz-peçeneg esgerleri hem bolupdyr diýlip hasapanylýar. Dawid IV hanyň giýewsi bolmak bilen, gypjaklara ýaşamak üçin köp ýer bölüp beripdir. Gruzin awtory M.D.Lordkipanidze şeýle ýazýar: »Polowesler (gypjaklar Ə. G.) Gruziýanyň dürli welayatlarynda ýerleşdirilipdir. Olaryň bir bölegi içerkى Kartlä götürilipdir... Polowesler Gruziýada derrew uýgunlaşypdir. Olar hristian dinini, gruzin dilini kabul edip, oturumly ýasaýış durmuşyna geçipdir we kem-kemden ýerli ýasaýjylar bilen garyşypdyrlar(1).

Başga bir gruzin awtory G.Z.Ançabadze, gruzin ýylýazgylaryna salgylanyp, şeýle belleýär: «Georgiý III (1156 Ə. G. 1184) we şa aýaly Tamaranyň (1184 Ə. G. 1213) goşunlarynda köp sanly gypjak goşunlary bolupdyr, olar »etnik taýdan gruzinler we Zakawkazýäniň beýleki halkary bilen garyşypdyrlar, gypjaklar baradaky ýatlama toponimlerde we gruzin halk rowaýatlarynda saklanyp galypdyr»(2).

Eger gypjak-türkmen taýpalary Gürjüstana Ýewraziýa sähralygy tarapyndan giren bolsa, seljuk türkmenleri bu ýere Azerbeýjan tarapyndan gelipdir. Gruzin taryhcüssy N.N.Şengeliýa »XI asyrda Seljuklar Gruziýada» diýen işinde »...Seljuklar Gruziýa birsyhly çözupdyrlar we möhüm harby dolandyryş ähmiýetli nokatlary eýeläpdirler... Gruziýanyň çäginde türk (türkmen Ə. G.) taýpalarynyň köpcülikleýin oturumly bolmak ýagdaýy bolup geçipdir diýip ýazýar(3).

Ýokarda aýdylanlary teswirläp, alym W. L. Gukasýan: »Şol döwrüň gruzin tarychlaryna Gruziýanyň iki at bilen belli bolandygy tötänden däldir: Kartweloba (sözme-söz: Gruzinoba) we Didi Turkoba (Beýik Turetçina). Gruziýanyň bütin günbatar we gündogar bölekleri »Didi Turkobada » ýerleşýär... Oguz we gypjak taýpalarynyň Gündogar Gruziýada mesgen tutandygyna şu zolagyň etnotoponimleri-de shaýatlyk edýär: Tekeli (Marneul etraby, Mugaily (Dmanis, Bolnis we Marneul etraplary), Saatly (Dmanis etraby), Akullar Kapanakçı, Ulaşly, Çanahçı, Borçalu (Marneul etraby) we başg»(4). diýip belleýär.

Gruzin dilçisi S. S. Jikiýanyň türkmen-gruzin dil gatnaşyklaryny derňap, türkmen »...leksiki elementleri gruzin dilinde halk hojalygynyň maldarçylyk, balyk senagatynyň önümleri, tagamlar we beýleki ugurlaryna degişlidir(5)» diýip ýazypdyr.

Baý gruzin folklorynda eýýäm oguzlar döwründe kabul edilen epik sýufetler wajyp orny eýeleýärler. »Gorkut ata» eposyndaky Bekil we onuň oglы Amran hakyndaky aýdymyň käbir äheňleri gruzin eposynyň gahrymanlary Betkile we Amiran hakyndaky iň gadymy ýatlama bolup durýar(6). Şeýle-de, Gruziýada türkmen eposy »Görogly» we Aşug Garib hakyndaky rowaýat örän meşhurdyr. Kerogly (Görogly) hakyndaky epos prozada berlendir we iki görnüşde goşgy bölekleri duşýar. Şahyrana bölegini ilki gruzin dilinde getirýärler, soňra bolsa »gruzin däl goşgularda» aýdym edip aýdýarlar(7)».

Türkmenleriň ermeni halky bilen hem ýakyn gatnaşyklary bolupdyr. Olaryň arasyndaky etnik, syýasy we durmuş-ykdysady gatnaşyklary bolupdyr. Olaryň arasyndaky etniki, syýasy we durmuşy-ykdysady gatnaşyklar tä giçki orta asyrlara çenli dowam edipdir. Eýýäm XI asyryň 40-njy ýyllarynyň ortasından başlap, Ermenistan Beýik Seljuk-türkmen imperiýasynyň düzümine giripdir. Diñe yüz ýyl geçeninden soňra, Ermenistanyň käbir welaýatlary bu ägirt uly ýurduň düzüminden çykýar. İçerki Haçen (Daglyk Garabag) birinji garaşsyz ermeni knýazlygy hasaplanylýar. Ony Wahtang Beýik (1120 – 1150) esaslandyrýar. Uýgunlaşış döwri örän ýeňil geçýär, şonuň üçin ol ýa-da beýleki knýazyň haýsy millete degişlidigini takyk anyklamak mümkün däl. Mysal üçin, 1214-1261-nji ýyllarda Haçeniň knýazy Hasan Jalal bolupdyr. Ol ermeni awtory G. Akopýanyň aýtmagyna görä, »...Gündogar ermeni ýurdunyň knýazlygynyň taryhynda Hasan Jalal ykdysadyýeti dikeltmek we esasan-da, bu ýerde medeni ojaklary döretmek we gülletmek üçin işleri bitiripdir»(8).

Bu knýazyň oglunuň Atabeg, aýalynyň bolsa Arzy hatyn diýen türkmen atlarynyň bolmagy hem gyzyklydyr. 1214-nji ýylда Arzy hatynyň buýrugy boýunça, Dadi welaýatynda (Daglyk Garabag) Terteriň kenarynda buthana gurlandygyna shaýatlyk edýän maglumatlar bar. Ol Dadiwank buthana toplumyna giripdir.

Arsahda (Arsah □ Daglyk Garabagda welaýat) haly öňümleriniň taýýarlanylmaagy-da Arzy hatynyň ady bilen baglanyşyklydyr. Orta asyr emeni taryhcysy Kirakos Gandzakesi Arzy hatyn barada şeýle ýazypdyr: »[Ol] (buthana) uly kömek etdi □ öz gyzlary bilen geçiniň dürlı reňklere boýalan ýumşak ýüñünden buthananyň çokunylýan keramatly törüne örtmek üçin ajaýyp tuty-örtük dokady. Onuň ýüzi Halas edijiniň we beýleki keramatylaryň güýçli söýgülerini anyk görkezýän çáýylan nagışlar we keşdelenen şekiller bilen bezelipdir, olar hemmeleri haýran galdyrypdyr»(9).

Arap taryçylary Arsah halylary barada haýran galyp gürrün edipdirler. Hut şu welaýatda türkmenleriň we ermenileriň sungaty has ýakynda utgaşypdyr. Ermenistand iň gadymy haly şu ýerden gelip çykypdyr we onuň senesi 1202-nji ýyl hasaplanylýar(10).

Türkmenler ussatlary Ermenistanyň käbir etraplarynyň diňe halycylyk işine däl, eýsem, buthana binagärçilige-de öz täsirini ýetiripdir. Onda türkmenleriň Orta Aziýadan getiren türki-arap äheňleri utgaşýar. Ermeni şekillendirish sungatyndan gowy baş çykaryan L.A.Durnowo »seljuk usulynyň» buthananyň bezeg nagıslarynda, şeýle hem binagärligiň özünde görünýändigi barada ýazýar(11).

Haçen knýazlygyna dolanyp gelsek, ermeni buthanasyna howandarlyk etmek däbiniň XIV asyrda-da dowam edendigini bellemek gerek. Hasan Jelalyň özünüň, oglunuň, aýalynyň we Mama hatyn atly garry aýalyň şekilleri çekilipdir.

Spitakawor buthanasynyň türkmen serdarlarynyň keşbi şekillendirilen gübercek bezeg daşlary hem täsindir. Olaryň biriniň ýüzünde knýaz Eaçy we onuň ogly Emir Hasanyň keşbi, beýlekisinde bolsa onuň atyň üstünde çapyp barşyna arka tarapyna ýaý atýan pursady (hut türküleriň atyş usuly) şekillendirilipdir(12).

Ýerewanyň golaýyndaky Eçmiadzin etrabynyň Argawand obasynda türkmen emiri Sadyň maşgalasynyň mazary güberip görünýär. Abat saklanyp galan 12 metrlik bu kümmet 1413-nji ýylда işlenilip bejerilen tufdan (dag jynsy) salnypdyr. Mazaryň daşlarynyň ýüzünde ony salan ermeni usullarynyň atlarynyň baş harplary

ýazylypdyr. Mazaryň ýokarsynda   tejegorunyň aşagyndaky baş harplary ýazylypdyr. Mazaryň ýokarsynda tejegorunyň aşagyndaky böleginiň ýüzünde kümmediň Sadyň ogly emir Pir Hüseýniň buýrugy boýunça gurlandygy barada arapça ýazgy bar. Argawand obasynda ýerleşen beýleki iki mazardan zat galmandyr. Ermeni alymy A. Papazýanyň pikiriçe, bu obada Sadlaryň kowum mazarçylygy ýerleşipdir(13). Ýaňy-ýakynlara çenli Sadlaryň mazarçylygynda gazuw işleri geçirilmändir. Diňe 1997-nji ýylда Türkmenistanyň we Ermenistanyň hökümetleriniň kararyna laýyklykda, türkmen alymlarynyň topary: arheolog Ýegen Atagarryýew, dilçi-edebiýatçylar A.Aşyrow we N.Halymow ýadygärlikde barlaglar geçirdi. 1998-nji ýylda bolsa arheolog Hemra Ýusubow we antropolog O.Babakow bu ýerde bölekleyin gazuw işlerini geçirdiler.

Ermeni çeşmeleriniň maglumatlaryna görä, Sad türkmen emirligi (»Çuhur Sad») XIV asyryň 80-nji ýyllaryndan tä XV asyryň 30-nji ýyllaryna çenli dowam edipdir.

Emirligiň düzümine giren türkmen taýpalarynyň hemmesi sadly diýlip atlandyrylypdyr. Olar Sarjalunyň, Ýerashodzoryň ýerlerinde we Ararat jürgesinde ýerleşipdir(14).

Dowam eden döwrüniň soňky 20 ýylynda Sad emirligi kuwwatly türkmen şasy Gara Ýusup beg Türkmeniň garamagynda bolupdyr. Gara Ýusup beg Türkmen 1410-nji ýylда Ermenistanda, Eýranda, Yrakda, Kürdüstanda 1468-nji ýyla çenli dowam eden Garagoýunly döwletini esaslandyrypdyr.

Garagoýunlylaryň häkimlige gelmegi bilen Teýmir agsak tarapyndan tozdurylan Ermenistana köp garaşylan parahatçylygyň ahyrsoňy gelendigi barada orta asyr ermeni awtorlary belläpdirler. Towma Mesopesi Gara Ýusup barada şeýle ýazypdyr: »Ol Ermeni ýokarky böleklerine parahatçylyk berdi. Biziň bütin ýurdumyzda, Arçeşden başlap tä Ararat welaýatyna çenli abadanlaşdyryş başlandy. Adamlar ýumrulan ýerlerde däl-de, abadanlaşdyrylan ýerlerde ýaşady... Buthanalarda ruhanylary we dýakonlary bilen gülläp başlady. Çagataý döwründe dinden el çeken adamlar öz dinlerine täzeden ynanyп başladylar». Ýerli ilata öz täsirini ýetiren ermeni-grigorýan buthanasyndan türkmenler uly goldaw tapypdyr. Ermeni taryhcysy W.Grigrorýanyň

belleýsine görä, Gara Ýusup beg Türkmeniň ogly Isgender we agtygy Jahanşa özlerini »Şahe Arman» (ýagny Ermenistanyň salary) hasaplapdyrlar. Ermeni çeşmelerinde olar uly mähir bilen ýatanylýar. Jahanşa Garagoýunlylaryň döwründe (1432 – 1467) ermeni buthanasy hemme salgylardan boşadılypdyr(15).

XV asyryň 70-nji ýyllarynda Ermenistanyň, Günorta Atrapatakanyň, Kürdüstanyň, Diýarbekiriň, Eýranyň, Lurystanyň, Parsyň we Kermanyň ýerlerini Akgoýunly türkmen nesilşalygy özüne birleşdiripdir. Onuň esaslandyryjysy Uzyn Hasan beg Türkmen ermeni Eçmiadzin buthanalaryny salgylardan boşadýar (1475-nji ýylyň permany). Akgoýunlylaryň beýleki bir şasy – Ýakup 1487-nji ýylда Gandzasaryň katolikosy (ruhansy) Şmawona edil şeýleræk permany berýär(16).

Ýokarda getirilen mysallar şu ýurtlaryň çäklerinde ýaşan türkmen we ermeni halklarynyň ýeterlik ýakyn aragatnaşykda bolandygyna şäýatlyk edýär. Munuň şeýledigini ermeni diliniň mysalynda-da görmek bolýar. 1902-nji ýylда Ýerewanda diledebiýatçy H.Açarýanyň »Ermeni diline türki diliniň täsiri we ermenileriň türki dilinden kabul eden sözleri» diýen işi ermeni dilinde çap bolup çykdy. Onda, hususan-da, ermeni diliniň stiline we grammatici gurluşyna türkmen diliniň täsiri hakynda gürrüň edilýär. Könelişen käbir türkmen sözleri eýýäm häzirki zamann dilinde duşmaýar(17).

Belli türkolog E.W.Sewortýan şeýle ýazýar: »Entek mongollardan öñ, XII asyrda ermeniler seljuk türkmenleri bilen gatnaşyk edip başlaýar... we olar bilen hemise seljuk türkmenleri bilen gatnaşyk edip başlaýar... we olar bilen hemise aragatnaşykda bolup, egin-ebine berip ýaşan wagtary-da az bolmandyr. Diñe orta asyr ermeni edebiýatynyň eserlerine günorta türki sözleriniň has ir girmeginiň sebäbini oguz taýpalary bilen gündelik aragatnaşygyň saklanylandygy bilen düşündirmek bolar»(18).

Azerbeýjan alymy A.S.Sumbatzade orta asyr ermeni we gruzin awtorlarynyň eselerini derňäp, olarda ýüzlerce oguz-türkmen sözlerini ýüze çykardy(19).

Gelip çykyşlary we dilleri boýunça bir oguz toparyna girýän türkmenleri we azerbeýjanlary çuň taryhy kökler

baglanyşdyrýar(20). Azerbeýjan alymlary Azerbeýjanyň çäklerindäki oguz-türkmen taýpalarynyň atlary saklanyp galan 18 sany ýer-ýurt aňladýan adalgany (toponimi) tapdylar: afşar, baýat, baýandur, bektili, ýaýyrly, igdir, ýiwe, garabölük, kinyk, kyryk, peçeneg, salyr, tutyrga, tüker, çaruk, çebni, çuwaldar, eýmür, şeýle hem »24 sanawa» girmedik beýleki türkmen taýpalarynyň atlary □ agaçarı, kaňly, karluk (garlyk), kypçak (gypjak), halaj (halaç)(21).

XIX asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen azerbeýjan taryhcysy we filology A.K.Bakyhanow orta asyr ýazuw çeşmelerine salgylanyp, Sefewi türkmenleriniň döwletiniň ilkinji şasy Ysmaýyl I Sefewiniň ýerli türkmen hökümdarlaryny güýçlendirmek maksady bilen, XVI asyrda baýat türkmenlerini Yrakdan Ýerewana, Derbende, Şabrana göçürendigini belleýär. Onuň aýtmagyna görä, zulkadır (dulkadır) türkmenleri-de Azerbeyjana, şeýle hem Gürjüstana göçüpdirler. Emma olaryň bir bölegi gruzinler bilen goňşy ýasaýan lezgi taýpalaryna goşulypdyr(22).

A.K.Bakyhanowyň maglumatlaryna görä, XVI □ XVII asyrlarda Azerbeýjanyň etnik kartasy şeýle görnüşde bolupdyr: feñene, halylly, keňerli türkmenler Kuba we Şirwan uýezdlerinde; asyllylar, arschayalar, ustajylar we gajarlar □ Kuba uýezdinde; baýatlar □ Kuba, Derbent we Şirwan uýezdlerinde; garagoýunly we halaç □ Şeki, Kuba we Şirwan uýezdlerinde ornaşypdyrlar(23).

Bu giçki göçüp gelenler türkmenler, eýýäm Seljuklar, Garagoýunlylar we Akgoýunlylar bilen bile gelen oguz taýpalarynyň, şeýle-de, biziň eramyzyň birinji asyrlarynda has gadymy türki etnoslaryň (gunlaryň, bolgarlaryň, hazarlaryň we başg.) ýaşap ýören ýerlerine gelipdirler.

Türkmenleriň nogaýlar bilen ýakyn aragatnaşykda bolandygy barada hem aýtmak bolar. XIII asyrda Çingiz hanyň agtygy □ Altyn Ordanyň birinji hany Batyý Ýewraziýa sähralygynda ýaşan, ýagny onuň döwletiniň düzümine giren oguzlar üçin Nogaýy tümenbaşy edip belläpdir. Nogaý taryhcysy Sami Nogaýyň maglumatlaryna görä, Nogaý hanyň kakasy Tawal beg Aksunyň asly oguz-peçeneglerden bolupdyr. Bütin Günbatar we Günorta

Ýewropany basyp alan Nogaý hanyň abraýy gaty uly bolupdyr, hatda Altyn Ordanyň oguzlary özlerini »nogaý» diýip atlandyrypdyrlar(24).

Häzirki nogaylar, esasan, Russiya Federasiýasynyň Garaçaý-Çerkez awtonom respublikasynda ýasaýar. Olar aknogaý halk we garanogaý halk diýen toparlara bölünýär. Aknogaýlarda »türkpen» (türkmen) we »kaňly» taýpalary bolup, olaryň obasy Toqtamyş we Kaňlydyr. Garanogaýlar hem atlarynda türkmen taýpalary bilen meñzeşlik bolan uly taýpalara bölünýärler □ goňur, kaňly, gazaýakly (gaz aýagyna meñzeş tagmasy bolan salyrlar şeýle atlandyrylypdyr), keneges, bozok (sag ganatyň 12 oguz taýpasy şeýle atlandyrylypdyr). Olaryň Türkpen-oba diýlip atlandyrylýan obasy hem bar. Türkmenleriň we nogaylaryň aragatnaşygynyň alamatlaryny nogay familiýasyny getirmek bolar. Kizyl-ýurt we Ikon-halk obalary); Bu maşgalalary wekilleri kem-kemden çerkesler bilen ýakynlaşýar(25).

Nogay dilindäki garyndaşlyk adalgalary türkmen dilindäki şeýle adalgalardan tapawutlanmaýandygyny hem gyzyklydyr. Nogay dilinde gypjak şiweleriniň köp bolmagyna garamazdan, bu adalgalaryň aýdylyşynda oguz-türkmen sözleýşiň yzlary bar(26). Nogay taryhcysy Ý.I.Karakayew nogay »Tohtamyş han hakyndaky rowaýatynda» oguz dil alamatynyň köpdüğine shaýatlyk edýär.

Oguzlaryň dodurga taypasy demirgazyk-kawkaz abazinlerde (tapanta böleginde) ýatlanyp geçilýär. Garabulak orta asyr türkmen taýpasy bolsa; çeçenleriň we induguşlaryň düzümine giripdir (waýnah birleşmesi). Garabulaklar waýnahlaryň »orsthoyý» diýen at bilen aýratyn toparyna giripdir. Olar 4 sany uruga bölünipdir: orsthoyý, saýeçoý, merfoý, akhoý (agöý, agöýli □ oguz-türkmen taýpalarynyň biri). Garabulaklar (dürüli oguz şejelerelerinde □ garabulak, garabolük, gara öýli) häzirki güne çenli waýnahlaryň arasynda özboluşly harby topar hasapanylýar. Olara »pälwan halk» diýärler. 1970-nji ýylda bir garabulak ýaşulysy şeýle gürrüň beripdir: »Bize garabulaklar diýärler. Pasportumyzda inguş diýip ýazylmagyna garamazdan, bizi hiç kim olar diýip hasap etmeýär»(27).

Garaçaýlaryň we balkarlaryň dilinde we däp-dessurlarynda uly oguz-türkmen gatlagy bar. Dilçileriň pikiriçe, bu garyndaş

halklaryň atlary-da sinonimdeşdir: gypjak dilindäki »gara malkarlylar» □ balkarlylar (»gara derýa») sözi oguz dilindäki »gara çaylylar» □ garaçaýlylar (»gara derýa»), ýagny »Gara çayýyň golaýynyň ýasaýjylary» sözüne öwrülýär. »Garaçaýly» etnonimi bolgarlaryň (kaw Kazly balkarlar □ olaryň nesilleri) oguz-türkmen taýplary bilen garyşmagy netijesinde emele gelipdir. Garaçaýly dilçi M.A.Habiçew şeýle ýazýar: »Garaçaý dil gurşawyna oguz diliniň täsiri gaty uludyr. Garaçaý diliniň ýo, ýu çekimlileri dodaklanyşy we hatary boýunça azerbeýjan diliniň ýo, ýu çekimlileri bilen meñzeşdir. Balkarlar dilinde bolsa, ýo, ýu sesleri has yzky hatara degişli bolup, gumuk diliniň oü, uü, (o, u) sesleri bilen meñzeşdir. Birinji we ikinji ýöñkemäniň birlik sanynyň goşulmalarynyň yzyna goşulýan eýelik, ýeňiň we ýoneliş düşümleriniň goşulmalarynda-da oguz diliniň täsiri bar. Bu gumuk dili üçin-de mahsusdyr»(28).

Osetinleriň şejeresinde halky emele getiren ýedi taýpanyn arasynda »oguz» taýpasy görkezilýär(29). Häzir osetinler »iron» we »digor» diýen toparlara bölünýär. Osetin diliniň iron we digor dialektleriniň arasynda, hatda çalyşmalarda-da uly tapawut bar. Digoriýada 150-den gowrak türki toponimi bolup, digor dialektiniň özi bolsa türki sözlere örän baýdyr. Hatda käbir ylmy barlagçylar »digoriýalylar iň köne türki gepleşiginde gepleýär» diýip hasaplapdyrlar(30).

Balkar taryhcysy I.M.Miziýew bu babatda şeýle ýazýar: »...Digoriýalylar öz etnonimi boýunça bolgar utigorlaryna deň bolupdyrlar. Olar Merkezi Kawkazyň jülgelerine düşüp, eýran dilli taýpalaryň □ ironlaryň ata-babalary bilen assimilleşipdirler»(31).

Gündogar Osetiýanyň şejere rowaýatlary beýleki ýerlerdäki şeýle eserlerinden tapawutlanýarlar. Olar şejelerelerini Os-bagatardan □ Alaniýanyň »birinji patyşasyndan» alyp gaýdýarlar. Belli osetin filology W.I.Abaýew bu ady türki hasaplaýar. Os-bagataryň ogly Aguz (Oguz) bolupdyr □ bu at köne oguz dilinde ýazylan »Awgustian Alguzo □ Ruslan Saragon-Çahilon» (»Alguziani») diýen poemada bardyr. Poemada Aguz gunlaryň, osetinleriň, çerkesleriň, çeçenleriň we beýlekileriň hökümdary □ »beýik patyşalyklary saklaýan, patyşa we çäksiz

häkimli hökümdar» hökmünde görkezilýär. Gündogar osetin maşgalalarynyň aglabä bölegi özlerini Aguzyň nebereleri hasaplaýarlar.

Osetin etnology F.H.Gutnow, osetin atlaryna we şejerelerine salgylanyp, knýazlaryň we käbir hökümdarlarynyň atlaryň gelip çykyşy boýunça, esasanam, türki we arapdygyny boýun alýar (Baýsagur, Batyrbaý, Beslan, Ÿelkan, Tengiz, Elkon, Asgireý, Aslanbek, Bikan, Botas, Polat, Sanjar, Tugan, Tembulat, Krymgire, Kudaberd, Temirhan, Hanjeri, Buriberdy we beýlekiler)(32).

Türkmen-alan-as taýpalarynyň ata-babalarynyň täze eýýamyň birinji asyrlarynda Kawkaza gelendigini aýratyn bellemek gerek. Olaryň eýran dilliliği barada hiç bir çeşmede aýdylmaýar. Tersine, ermeni we gruzin orta asyr awtorlary alan-aslaryň diliniň türküdigini belläp, olaryň owsurlar we digorlar diýen at bilen tanalandygyny belleýärler. Bu »Oguznamada» sanalýan esasy owsar (afşar) we duker (tüger) diýen oguz taýpalarydyr. Owşar we tüwer (togar) etnonimleri häzirki günde-de türkmenler bar. »Alan» we »as» etnonimleriniň bolsa biz »alili», »olam», »as», »ýazyr» ýaly türkmen etnonimleriniň düzümünde görýärис.

Dagystanyň »terekemen» diýlip atlandyrylyan kiçeňräk halklarynyň biri aýratyn üns berilmegine mynasypdyr. Olar Dagystanyň Derbent etrabynyň demirgazygyndaky deňiz ýakalaryny tutupdyr. Olaryň ýasaýan ýeri Terekeme (ýa-da Terekemen bölegi) diýlip atlandyrylyan ýerleri demirgazykda gumuklar, günbatarda tabasaranlar bilen araçakleşýär, gündogarda bolsa Hazar deňziniň suwy bilen ýuwulýar.

Terekemenler (»terekemeler») Dagystabyň çäklerine Azerbeýjandan gelipdir. A.K.Bakihanowyň belleýşine görä, terekemenleriň alty sany obasy Bakuwyň töwereklerinde ýerleşipdir we ýene-de »Derbendiň golaýynda aýratyn Terekeme magaly bolupdyr». Terekemenler Dagystana Kaýtagyň hökümdary Sultan Ahmedîň çagyrmagy bilen gelipdirler diýip ýazypdyr. Ol: »Türkmenleri Şirwanyň dürlü ýerlerinden çagyryp getirýär we Terekeme (türkmenler) magalynyň häzirki obalarynda ýerleşdirýär»(33).

»Terekeme», »terekemen» sözleri »Türkmen» etnonimini aňladýar. Kawkaz halklarynyň taryhy we etnologiýasy boýunça barlagçylaryň ýekejesi-de bu babatda şübhelenmeýär. Häzirki zaman azerbeýjan taryh ylmynyň düýbüni tutujy A.K.Bakhanow, görünüklü azerbeýjan alymy Z.M.Buniýatow, terekemenleriniň taryhyny öwreniji, dagystanly taryhçy S. Ş. Gajyýewa we başgada birnäçe alymlar terekemenleriň aslynyň Türkmenligine şübhelenmeýärler.

Hususan-da S.Ş.Gajyýewa şeýle ýazýar: »...Dagystanyň terekemenleriniň köpüsiniň asly azerbeýjanlydyr. Edil Azerbeýjanyň terekemenleri ýaly, olaryň gelip çykyşy bilen oguz Türkmenleriniň, şol sanda garagoýunly we akgoýunly oguz-türkmen taýpalarynyň arasynda arabagliňşyk bardyr»(34).

»Terekeme» sözi □ »Türkmen» sözünüň kawkaz taýydyr (variantydyr). Orta Aziýaly awtorlara-da »Türkmen» sözünüň şeýle nusgasy bellidir. Meselem Abylgazy han (XVIII a) »Türkmenleriň nesil şejeresinde» »tarakimalar □ salorlar» barada gürrüň edýär(35).

Terekemenleriň köpüsü 10 sany obada: Börikeý, Jemikent, Welikent, Padar, Mämedgala, Selik, Karadagly, Ulluterekeme, Tatlyar, Deliçoban obalarynda ýerleşdirilipdir. Beýleki üç oba □ Şabazkent, Mehrefkent, Şebende XIX asyryň birinji ýarymynda ýumrulypdyr. Terekemenleriň gumuklar bilen birleşen bölegi Demirgazyk Dagystanyň: Hasawýurt (Temiraul obasy we Kostek obasyndaky Terekemeaul toplumy) we Gyzylyurt (Çontaul obasy) raýonlarynda ýasaýar. Bu terekemenler bir eýýämden bări özlerini gumuklar hasaplaýar. Terekemenleriň haýsydyr bir bölegi Ermenistanda we Gruziýada ýaşapdyr. XIX asyryň ahyrynda Terekeme diýen ýerde (Terekemen uçastogy) 4294 sany ýasaýy bolandygy we Kumuk okrugynda bolsa 1867-nji ýylда 1257 sany terekemenleriniň ýaşandygy bellidir(36). XIX asyryň başynda Zasulak Kumykiýada terekemenleriň dört knýaz uruglarynyň wekilleri □ Kazanalipowlar, Aýdemirovlar, Temirovlar, Alişewler ýaşapdyr. Günorta Dagystanyň ýerlerine gelen terekemenler gumuklary, tabasaranlary, darginleri, lezginleri öz etnik toparyna goşupdyrlar(37).

Türkmenler günorta gumuklaryň ýerlerine-de giripdirler.

S.Ş.Gajyýewa şeýle ýazýar: »Garagoýunlylaryň haýsydyr bir toparynyň terekemenleriň diňe etnik taýdan kämilleşmegine gatnaşman, eýsem, olar günorta gumuklar bilen birleşendikleri aýdyñdyr. Mirze-su (házir Terekeme magalynyň demirgazyk araçäginde ýerleşýän Druťba şäherçesi) bölümçesini terekemenleriň birwagtlar Garagoýunly diýip atlandyrmagy ýöne ýerden däldir. Başly Karakoýçular diýlip atlandyrylypdyr (sözme-söz: »gara goýun ösdürip ýetişdirýänler», garagoýunly sözünüň gumukça ýazylşy). Ýaşulylar 1877-nji ýylда ýumrulan Başly obasynda Garakoýçular ýaşalýan aýratyn toplumy eýeländigini we köplük bolup ýaşandyklary barada eşdipdirler. Ýyl geçdigice, olar beýleki tuhumalar bilen garyşypdyr, emma entek daşky sypatlary boýunça tapawutlanypdyrlar (has ince ýüzli, süýri kelleli, garaýagyz)»(38).

Özüniň başga bir işinde S.Ş.Gajyýewa şeýle belleýär: »Günorta gumuklaryň şiwesiniň (kaýtag şiwesi) derñewiniň netijesinde, olaryň leksikasynda gypjak toparyna degişli bolmagyna garamazdan, sözlük düzüminiň köp bölegini oguz sözleriniň tutýandygy anykanyldy. Deñizýaka Dagystana irki döwürde aralaşan oguz sözlerinden başga-da, has gjıräk, XIII – XIV asyrlarda, ilhanlar döwründe, garagoýunly taýpalarynyň göcen wagtlary günortadan gelen oguzlaryň dili-de bu ýagdaýa öz täsirini ýetiren bolmagy ahmaldyr(39)».

Gumyklarda türmen eposlary »Görogly» we »Gorkut ata» meşhurdyr. Mysal üçin »Jawat baradaky ýyr» oguz diliniň elementleriniň bir bölegi bolup durýar.

Kaýakent gumuk obasynyň döremegi hut gaýa oguz-türkmen taýpasy bilen baglanyşyklydyr. Bu obanyň ýasaýjylary özlerini türkmençe – »gaýa gentliler» diýip atlandyrmaklary hem gyzyklydyr. Soňra kaýylar gumuklar bilen birleşipdir. XIX asyryň ahyrynda asly Lagijden bolan terekemenler Kaýakente göçüpdirler. Gamri obasynyň ýerinde düýbi tutulan ilkibaşdaky Kaýakent »Mina Kaýakent» diýlip atlandyrylyp başlanýar. Soňky göçüp gelenler »Täze Kaýakent» obasyny esaslandyrypdyr(40).

1992-nji ýylда Türkmenistana hut Kaýakentden hat gelýär. Dagystanyň birleşen muzeýiniň Täze Kaýakent şahamcasynyň müdürü Umurzyýat Jabrailowa öz hatynda gumuklaryň ýasaýan

Kaýakent raýonunda ýerleşýän Otemiş ilatly ýer barada gürrün berýär. U.Jabrailowa: »Olaryň (otemişleriň □ Ö.G.) utamyş türkmen taýpasy bilen arabaglanyşygy barmyka?» diýip yazýar(41).

Biz oña otamışlaryň (utemişleriň) teke türkmenleriniň bölegidigi barada aýdyp, onuň bu etnonimleriň arabaglanyşygy baradaky çaklamasyny ret etdik. 1993-nji ýylyň başynda Dagystandan ýene-de bir hat geldi. Onda şeýle diýilýär: »...Biziň 1993-nji ýylда açylan muzeýimizde otemişleriň bu ýere haçan gelendigi barada hiç hili (taryhy) maglumat ýok. Biziň alymlarymız olar barada entek hiç zat aýtmandyr. Biz bu işin başyny başlaýjylar. Otemiş obasy □ biziň etrabymyzda iň köp ilatly nokatlaryň biri (700-e golaý hojalyk). Obanyň ilaty □ gumuklar. Olaryň däp-dessurlary gumuklaryňky bolsa-da, sözleyişleri başgaça. Meselem, däp-dessurlary gumuklaryňky bolsa-da, sözleyişleri başgaça. Meselem, gumuklar »gelgenbiz» (»biz geldik») diýýär, olar bolsa »gelipmiz» diýýär. Antropologiya taýdan, olar ýewropalylara meñzeýär... Olar gadymdan bări, öz pákizeligi, edepliliği bilen tapawutlanýar. Has öñden bări ýaşap gelýän otemişleriň gürrün bermegine görä, obanyň daş-töwereginde ir-iýimişli (»ýemiş») baglaryň we otlaryň (»ot») köp bolandygy sebäpli, oña şeýle at berlipdir. Biziň pikirimizce, şeýle düşündiriş nädogrydyr. Halk örän gyzma, göwnaçyk, myhmansöýer. Ýasaýylary gurply däl, ýerleri köp, emma suwlary ýok. Esasan, üzümçilik bilen meşgullanýarlar. Olar ökde gallaçy... Biziň pikirimizce, otemiş türkmenlerden gelip çykan bolmaly. Biz bilelikde, bu pikiri delillendirmäge çalyşmaly. Hormatlamak bilen Umurzyýat Jabrailowa»(42).

Bu maglumatlar türkmenleriň Zakawkazýede we Kawkazda tutan uly syýasy orny barada habar berýär. XVIII asyryň başynda Demirgazyk Kawkaza Müñgyşlakdan çowdur, igdir, söýünajy türkmenleri gelipdir. 1740-njy ýylda Stawropol ülkesinde olaryň sany 15990 adama ýetipdir. Stawropol türkmenleriniň 200 adamdan ybarat bolan ýygynçasy 1812-nji ýylda Russiýanyň Napaleona garşı Watançylyk ursuna gatnaşypdyr. Türkmenleriň bir bölegi galmyklaryň arasyна göçüp barypdyrlar. Alymlaryň

bellemegine görä, galmyklaryň »tekýahin» urugy teke-türkmenlerine degişlidir. Galmyklaryň »torkmud» bölümçesi bolsa, onuň aslynyň türkmendigi barada aýdýar(43). 1825-nji ýylда Demirgazyk Kawkazda Türkmen pristawlygy döredilipdir. Onuň düzümine 10 sany oba giripdir we 1923-nji ýylда onuň ady Türkmen etraby diýlip üýtgedilipdir. Häzir Stawropol türkmenleri: Letnaýa Stawka (Türkmen etrabynyň merkezi), Çur, Maştakgulak, Sarygamyş, Ýanguý, Sawan, Edilbaý, Başanta, Başagyl, Ozek-suat, Deşikli, Jelala obalarynda ýasaýar(44). Häzirki wagtda Stawropol türkmenleriniň sany 120 müň adamdan hem geçýär.

Ylmy maglumatlar we ýygnalan materiallar, göwrümi ýeterlik dereje-de bolmasa-da, Kawkaz halkarynyň etnik taryhyna täzeden ser saldyryýar. Sebäbi türkmenleriň Kawkazda ýasaýan halklar bilen etnosyýasy, etnodurmuş we etnomedeni gatnaşykarynyň doly teswiri bizde häzire çenli ýokdur.

■ **Edebiyat:**

- [1] Lordkipanidze M. I. Istorija Gruzii XI - naçala XIII ww. Tbilisi, 1974. S.98.
- [2] Ançabadze G. Z. Kypçaki w Gruzii//Etničeskiye i istoriko-kulturnye swýazi narodow SSSR. Alma-Ata, 1976. S.13-14.
- [3] Şengeliya N. N. Seldfuki w Gruzi w XI w Tbilisi, 1968.-S.396.
- [4] Gukasýan W. L. Ob azerbaýdžano-gruzinskikh ýazykow kontaktah//Sowetskaýa týrkologiya. -1980.-No: 4. -S.25.
- [5] Çykgyt alyndy: Sumbatzade A. S. Azerbeýdžansy etnogenez i formirovaniye naroda. Baku, 1990. S.182.
- [6] Wirsaladze Ye. »Dede Korkud» i woprosy gruzinskogo narodnogo eposa // Materialy sessii, poswýašennoý itogam arheologiceskikh issledowaniy 1964 goda w SSSR. M., 1965. S.239.
- [7] Çiçkowani M. Ya. Serebrýakov S. B. Skazaniye o Keroglu Aşug Garibe w gruzinskem folklore // Materialy sessii, poswýašennoý itogam arheologiceskikh issledowaniy 1964 goda w SSSR. M., 1965. S. 240.

- [8] Akopýan G. Iskusstwo srednewokogo Arsaha. ┌ Yerewan, 1991. ┌ S.39.
- [9] Gandzakesi K. Istorya Armenii. ┌ Yerewan, 1961. ┌ S.216.
104. Akopýan G. Görkezilen iş ┌ S.52
- [10] Gundogdyýew O. A. Turkmenskiye emiry i armýanskaýa serkow//Wozrodeniye ┌ Aşhabad, 1999. ┌ No: 4. ┌ S. 21.
- [11] Şol ýerde ┌ S.21.
- [12] Papazýan A. D. Arabskaýa nadpis na grobnise turkmenskih emirow w sele Argawand // Blifniý Wostok. ┌ M., 1961. ┌ S.72.
- [13] Armýanskiye perwoistoçniki o turkmenskih gosudarstwah Kara-koýunly i Ak-koýunlu / Wstup. Statya W. Grigorýana. ┌ Aşgabat, 1997. ┌ S.22; Gundogdyýew Ö. Türkmenleriň Kawkaz halklary bilen milli-medeni gatnaşyklary//Türkmen dünýäsi. ┌ Magtymguly, 2006.
- [14] Grigorýan W. Mawzoleý turkmenskih emirow w Armenii // Neýtralnyý Turkmenistan. ┌ 19.09.2002. ┌ No: 229.
- [15] Şol ýerde.
- [16] Sumbatzade A. S. Görkezilen iş. ┌ S. 184.
- [17] Sewortýan E. W. Týurkizmy u rannih armýanskikh pisateley // Struktura i istoriya týurkskih ýazykow. ┌ M., 1971. ┌ S.264-265.
- [18] Sumbatzade A. S. Görkezilen iş. ┌ S. 152-170.
- [19] Gundogdyýew O. A. Etniçeakiye swýazi turkmen s narodami Wostoka // Kulturnye sennosti. ┌ Međunarodnyý ýefogodnik. ┌ SPb, 1999. ┌ S. 208.
- [20] Guseýnzade A. Otrafeniye oguzskih etnonimow w sowromennoy toponimii Azerbeýdžanskoý SSR//Etničeskiye i istoriko-kulturnye swýazi týurkskih narodow SSSR. ┌ Alma-Ata, 1976. ┌ S.48.
- [21] Bakihanow A. K. Gýulistan-i İram. ┌ Baku, 1991. – S.95-96.
- [22] Şol ýerde. ┌ S. 22.
- [23] Nogaý S. Nogaý türkleri//Nogaý. Haber bülteni. ┌ 1999.-S.6.
- [24] Gundogdyýew O. A. Turkmeny i nogaýsy//Aşgabat. ┌ 11.03.1997.
- [25] Aýbazowa Ý. S. Terminy rodstwa w nogaýskom ýazyke//Aktualnyye problemy karaçaýewo-balkarskogo i

- nogaýskogo ýazykow. □ Stawropol, 1981. □ S.56-68.
- [26] Wolowa N. G. Etnonimy i plemennyé nazwaniýa Sewernogo Kawkaza. □ M., 1973. S.170.
- [27] Habiçew M. A. Slawoobrazowatelnyý i etnomologiçeskiý analiz nekotoryh karaçaýewskih etnonimow//Aktualnyé problemy karaçaýewo-balkarskogo i nogaýskogo ýazykow...S.22.
- [28] Gundogdyýew O. A. Etničeskiye swýazi...S.28.
- [29] Miziýew I. M. Şagi k istokam etničeskoy istorii Sentralnogo Kawkaza. Nalçik, 1986.-S.70.
- [30] Şol ýerde. □ S.93.
- [31] Bakihanow A. K. Görkezilen iş.□ S.24.
- [32] Gadfiýewa S. Ş. Dagestanskiye terekemensy. XIX □ naçalo XX w. Istoriko-etnografiçeskoe issledowaniye. □ M., 1990. S.13.
- [33] Abulgazi-han Hiwinskiý. Rodoslownaýa turkmen. □ Çardfou, 1991.- S.53.
- [34] Gadfiýewa S. Ş. Görkezilen iş – S.4.12,23.
- [35] Şol ýerde □ S.25.
- [36] Şol ýerde □ S.14.
- [37] Gadfiýewa S. Ş. Pozdniye týurki w sostawe kumykskoy narodnosti//Etničeskiye i istoriko-kulturnyé swýazi...S.34.
- [38] Gadfiýewa S. Ş. Dagestanskiye terekemensy...S.14.
- [39] Gundogdyýew O. A. Potomki turkmen na Kawkaze//Weçerniy Aşgabat. □ 29.10.1993.- No: 228.
- [40] Şol ýerde.
- [41] Alekseew W. P. Etnogenez. □ M.,1986.□S. 5.
- [42] Gundogdyýew O. A. Oguzy, turkmeny i Rossiya. Istoriceskiy oçerk.□ Aşhabad. 2001. □ S.139-140.

Öwez GÜNDÖGDYÝEW.

«Türkmenler we dünýä halklary», sah-203-216. Taryhy makalalar